

Tanulmány

SZERB ANTAL ÉS A POTLECS

– A *Homo ludens*től A királyné nyakláncáig –

BALOGH TAMÁS

habilitált egyetemi docens

Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Tanszék

Német- és Holland Nyelvű Kultúrák Intézete

balogh.tamas@kre.hu

ORCID 0009 0005 2275 4385

Antal Szerb and Potlatch

– From *Homo ludens* to *The Queen's Necklace* –

Writing about Antal Szerb's book reviews, András Beck observes that “thanks to the elegance and economy of his manner of writing, even the shortest ones [reviews] provide the illusion of completeness. One gets the impression that he tells everything worth knowing.” With the example of Szerb's review of Huizinga's *Homo Ludens* (1939), I demonstrate that Beck's observation is not necessarily correct: while his summary of Huizinga's work is basically fair, in fact, Szerb adopts a rather peculiar pattern in presenting what he has read. For example, he writes extensively about the celebration, and, when discussing the chapter titled *Play and War*, instead of describing the relationship of war and play, he offers his own definition of courtly civilisation, based on the *Waning of the Middle Ages* (*Herfsttij der middeleeuwen*). Furthermore, in that short review, he gives a disproportionately lengthy description of the potlatch, or of the destruction contest, which he interprets in a particular way. There is no evidence to suggest that the examples of the potlatch had caught Szerb's attention in the *Waning of the Middle Ages* (which he translated into Hungarian). Meanwhile, in his later writings, he repeatedly mentions the phenomenon of the potlatch.

Keywords: Antal Szerb, Johan Huizinga, potlach, destruction contest, courtly civilisation, celebration

- Hogyan olvasta Szerb Antal Huizingát? Többnyire néhány szóval elintézték ezt a kérdést. Klaniczay Gábor például azt írta *A középkor alkonya* 1976-os kiadásának átdolgozott utószavában, lényegében *A világirodalom történetével* kapcsolatos megfigyeléseire támaszkodva, hogy Szerb tolmácsolásában Huizinga „frivolabb és arisztokratikusabb”.¹ Különösen a középfok teszi furcsává ezt a jellemzést, hiszen Huizinga sohasem frivol (legfeljebb éles regiszterváltások jellemzik az írásait, és néha megmutatkozik száraz, földhözragadt humora), másrészt nehéz elképzelni nála merevebben tartózkodó, arisztokratikusabb történészt. Talán a „játékosság” és „komolyság” (avagy népszerűsítés/hatáskeltés és tudomány, tudomány és *ludomány*) fogalmaival valamivel jobban megragadható a kapcsolat.

Szerb természetesen már azelőtt is használta tudós műveiben a „játékosság” szót – és már azelőtt is játékos volt –, hogy olvasta volna Huizinga *Homo ludens*-ét, viszont Rónay György, amikor megpróbálkozott Szerb utolsó nagyobb szabású, hibrid művének, *A királyné nyakláncának* műfaji besorolásával (ez valóságos társasjátékká vált az értelmezők körében), nagy valószínűséggel már Szerb Huizinga könyvéről írt recenziójának ismeretében nevezte azt „a játékosság tudományá”-nak.² Közvetlenül a háború után pedig, nem kis részt a rövidebb lélegzetű írásait egybegyűjtő, *A varázsló eltöri pálcáját* című posztumusz kötete hatására mind gyakrabban emlegették Szerb személyével kapcsolatban a játékosságot, még ha „a játékos ember” állandó jelzőt *adatolhatóan* csak később kapta is meg. A sors fintora, hogy egy-két évvel a gyűjteményes kötet megjelenése után már bélyeg lesz rajta – pontosabban, rajta is bélyeg lesz – a ludentizmus.

Rónay „a játékosság tudományát” írt könyvismertetésében, nem „játékos tudományt”, amit úgy is lehetne értelmezni, hogy megítélése szerint Szerb könyvében az önfeledt játék mintha maga is átalakult volna, „megkomolyodott”, elvonttá, fogalmivá vált, hogy vizsgálat tárgya lehessen. Azonban a szókapcsolatnak más értelme is lehet, tudniillik hogy valaki mesterien játszik, mestere a játéknak. Ez esetben arra utalhat, hogy Szerb könnyedén és élvezetesen tudott nehéz dolgokról beszélni, mosolyogva emelgetett hatalmas súlyokat; mint később Vidor Miklós írta (de sokakat idézhetnénk): „Játékos bölcs ő, a magyar szellem kedves, mozgékony és könnyűszavú tanító-mestere, aki hatalmas tárgyi tudását varázslatos egyszerűséggel adja át, anélkül, hogy nagyképvé válnék, nagy anyagának roppant terhe ránehezednék.”³ Beck András nem olyan rég abban vélte megtalálni ennek a könnyedségnek a nyitját, hogy Szerb nem akar feltétlenül okosabbnak tűnni, mint amilyen, munkáiban nincs semmi izsádságszagú, mindig csak annyit akart megírni recenzióiban, miniszéiben, de akár

¹ KLANICZAY Gábor, „A középkor ősze (Huizinga)”, in Uő, *A civilizáció peremén: Kultúrtörténeti tanulmányok*, 17–36 (Budapest: Magvető Kiadó, 1990), 34. Az eredeti, 1976-os utószóban az erre vonatkozó mondat még nem szerepelt.

² RÓNAY György, „A királyné nyaklánc”, in *Tört pálcák I.: Kritikák Szerb Antalról (1926–1948)*, szerk., WÁGNER Tibor, 420–421 (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999). Első megjelenés: *Vigilia* 1943/8.

³ VIDOR Miklós, „Szerb Antal: A varázsló eltöri pálcáját”, in WÁGNER, *Tört pálcák I.*, 484–485. Első megjelenés: *Vigilia*, 1948/8.

az ilyen minieszékből felépített könyveiben is, amennyit a dologból megértett.⁴ Végző soron azzal magyarázta a könnyedséget és problémátlanságot, hogy Szerb a kultúra egészében gondolkodott, igazából nem is az egyes könyvek érdekelték, s mivel folyamatosan dolgozott, nem lett volna miért telezsúfolnia vagy megterhelnie a recenzióit.

Azokból a szakaszokból ítélve, ahol Huizingára hivatkozott, őt idézte vagy követte, az derül ki, hogy Szerb soha nem olvasta a holland történezt, csak olvasta, legtöbbször egyenesen csak *hozzáolvasta* készülő munkájához (vagy az összeollózó technikából gyaníthatóan néha emlékezetből idézte azt, amit korábban róla írt) – szemben például Huizinga olyan áhítatos híveivel, mint Márai Sándor, akiről tudjuk, hogy idős korában éjszakai virrasztásaikor elő-elővette *A középkor alkonyát*: „Néha versek. Néha Huizinga néhány oldala”⁵ De egyáltalán nem ő volt az egyetlen; például *A középkor alkonyáról* írt ihletett recenziójának tanúsága szerint Pálóczi Horváth György is valósággal *ízlelgette* Huizingát:

[...] könyve a sok szellemi gyönyörűsége és értékes ismereten kívül a mai olvasóban (ki egyszerre néz a múltba és érzi a márt) bizonyos antik szemléletet vált ki, az antik ember örömét a pusztában, abban, hogy „még nem egészen halott”. Ez a könyv is mint minden igazi könyv, segítőtárs. Békít és nyugtat. Megtanít a szellem újabb gyönyörűségeire, a „pusztában” lét, az évszakok változásainak, a színek, hangok, illatok, ízek és érzések világának megbecsülésére, annak a világnak az értékelésére, amely kisebb-nagyobb mértékben mégiscsak velejárója a pusztában létnek.⁶

Szerb inkább kedves költőikhez fordult ilyen szépségeikért; Huizinga műveit csak kivonatolta, kinyerte belőlük azt a néhány alapvető meglátást, amit a maga számára fontosnak talált. Másrészt mókás példatárnak használta a holland tudós könyveit. Lényegében így járt el a *Homo ludens* esetében is, amikor a recenzióját írta.⁷

Huizinga 1936. júniusi budapesti látogatásakor került kapcsolatba az Athenaeum Kiadóval, amely 1938. télén jelentette meg főművét *A középkor alkonya* címmel, ha hihetünk a címnegyednek (és miért ne tennénk?),⁸ Szerb fordításában. Nem sokkal a *Homo ludens* német fordításának megjelenése után (1939. ősz, a hónap és nap nem ismert) az Athenaeum 1940. február 18-i dátummal szerzői szerződéstervezetet ké-

⁴ BECK András, „Szűrt fény (Szerb Antal: *A trubadúr szerelme*)”, *Holmi* 10, 1. sz. (1998): 109–111.

⁵ Idézi és értelmezi KECSÁN Mariann, „*Mind kántál, aki sorsot örökölt*” (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008), 25.

⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH György, „J. Huizinga: *A középkor alkonya*”, *Magyarország*, 1938. dec. 6., 9.

⁷ SZERB Antal, „Homo ludens”, *Magyar Nemzet*, 1939. nov. 26., 7. Ugyanezt december 19-én leközzölte a *Brassói Lapokban* is, vagy a lap átvette azt a *Magyar Nemzettől*. 1948-ban a Révainál megjelent *A varázsló eltörti pálcáját* című posztumusz kötetben.

⁸ Erről lásd BALOGH Tamás, „A középkor alkonya”, in *Uő, Huizinga Noster*, 45–72 (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2017), 60–61.

szített Huizinga számára,⁹ majd pár nap múlva leszerződött a fiatal Thurzó Gáborral. Mint ismeretes, a magyar megjelenésre végül több mint négy évet kellett várni, és a könyvet végül Máthé (Lakner) Klára fordította. Nem elképzelhetetlen, hogy az Athenaeum először Szerb Antalt szerette volna megnyerni fordítónak. Ugyanakkor az sem zárható ki – bár kevésbé valószínű –, hogy Kerényi Károly hívhatta fel a figyelmét a *Homo ludens*re, mindenesetre a könyvről írt recenziójában Szerb fontosnak tartja kiemelni, hogy Huizinga Kerényinek az ünnepéről vallott felfogására is támaszkodott elmélete kidolgozásakor, és feltűnően sokszor köt vissza az ünnep motívumához. Az amszterdami központú Pantheont akkoriban már a bajai származású Kollár Kálmán vezette, ő adta ki az *Albae Vigiliae* füzeteket is, többek közt Kerényi Károly munkáival. Elképzelhető, hogy mint oly sokszor, ő közvetített.¹⁰

Szerb kevéssel a *Homo ludens* német változatának megjelenése után, 1939. november 26-án közölte recenzióját a *Magyar Nemzet*ben. Ha kiadói felkérésre dolgozott is, talán már annak tudatában írta ismertetését, esetleg már a könyvet is úgy olvasta, hogy nem lesz ideje fordításra. (De ha már megírta, nyilván publikálni is akarta. Egyébként annak idején *A középkor alkonya* fordítását sem ő ambicionálta.) Ekkoriban már újabb nagy vállalkozása, *A világirodalom története* foglalkoztatta, és annak, valamint *A királyné nyakláncának* a tanúsága szerint ilyen szemmel olvasta a *Homo ludens*t, jobbra azt asszimilálta belőle, ami már *A középkor alkonyában* is találkozott az érdeklődésével: láthatóan az arisztokratikusan zárt művészi formák létrejöttének és funkcióinak a kérdése, illetve a sűrű kulturális utalásrendszer és a mozaikosság fogta meg. Ugyanakkor talán innen datálható érdeklődése az olyan „gazdasági” jelenségek iránt, melyekben domináns szerep jut a játékelemnek. Ez a figyelem utolsó nagyszabású művének, *A királyné nyakláncának* már az alapötletében is világosan megmutatkozik majd, hiszen megkockáztathatjuk, hogy Szerb felfogásában az egész nyakláncügy egyetlen nagyszabású potlecs, csak (pre)modern környezetben – még a szakrális (vagy legalábbis ezoterikus) háttér sem hiányzik.¹¹

⁹ Erről lásd uo.

¹⁰ Az, hogy Kerényire hivatkozott Huizinga, 1941-ben sajnálatos módon előkerült egy polémiában. Szentkuthy Miklós egy cikkében megtámadta Kerényit; a Kerényi védelmére kelő Devecseri Gábor érvként használta Huizinga hivatkozását, amire viszontválaszában Szentkuthy indulatosan reagált (egyébként a *Homo ludens*ről szóló recenziójában Szerb Antal is viszonylag hosszan ír Kerényiről; talán ez is irritálhatta Szentkuthyt). Erre aztán Szentkuthynak adott válaszában maga Kerényi is viszatért: „Valótlanság, hogy [...] az idézetek könyveimből Huizingánál vagy másoknál »ki tudja milyen udvariassági stb. okokra« és nem komoly tudományos elismerésre vezethetők vissza. [...] Az annyira szigorú és lelkiismeretes Huizinga igazán nem érdemelte meg, hogy citátumait másból magyarázzák, mint tudományos meggyőződésből.” Törő Krisztina helyesen jegyezte meg, hogy a „szigorú és lelkiismeretes” jelző a polémiában legalább annyira utal az emberre, mint annak tudományos teljesítményére. Feltűnő az is, hogy Devecseri és Szerb számára Huizinga és Kerényi magától értetődően ugyanannak a fajta tudománynak a képviselői. Lásd Törő Krisztina, „Bizonytalan bizonyosság”, in BALOGH Tamás és Törő Krisztina, *Huizinga magyar barátai*, 114–116 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2002).

¹¹ A *potlecs* a vagyont mértékelenül tékozló ajándékozási szertartás, részletesebben lásd alább, illetve korábbi tanulmányomat: BALOGH Tamás, „A királyné nyaklánc – a nyaklánc kijárónője”, *Jelenkor* 63, 3. sz. (2020): 300–308.

Szerb számára többnyire nagyon rövid volt az út az olvasástól az írásig. Vélhetően a *Homo ludens* esetében sem volt ez nagyon másként; ezt jelzi, hogy fejezetről fejezetre halad ismertetésében. Viszonylag hosszan idéz a könyv bevezetéséből, az első fejezettel foglalkozik a legtöbbet, a két központi példáját is innen veszi. A sűrűn adatolt tudós nyelvi fejezetet és a külön az agónnak szentelt fejezetet átugorja, a jog és a játék kapcsolatát elemző fejezetet két rövid mondatban foglalja össze, utána beilleszt egy mondatot a középkori udvari világról – talán mert Magyarországon Huizinga neve leginkább a késő középkorral kapcsolódott össze (ez a szakasz egyébként igazi kakukktojás a recenzióban) –, a következő fejezetekről épp csak megemlékezik, az utolsó előtti, *Kultúrák és korok „sub specie ludi”* című fejezetből kiemeli a számára legkedvesebb rokokót. Recenziójának az utolsó fejezettel foglalkozó részében az első két oldal ismertetésére szorítkozik, majd egy elegáns visszakötéssel sietve lezárja a cikkét. Valószínűleg a rendelkezésre álló terjedelem és érdeklődésének természete egyaránt közrejátszott abban, hogy kicsit aránytalan lett és kurtán-furcsán ér véget az ismertetés: ahhoz, hogy mindenről kiegyensúlyozottan írhasson, egészen másként kellett volna a témához nyúlania, ez esetben azonban el kellett volna tekintenie a számára kedves részletek mulattatónak, de legalábbis érdekesítőnek szánt leírásától, s nyilván nem lett volna kedve átírni – ami azt is jelenti: újra átgondolni – az egészet. A két érdekesítő példa, a potlecs és a pusztítási verseny ismertetése aránytalanul sok helyet vett el ismertetésében.

Szerb fontosnak tartja, hogy többször is hangot adjon áhítatos és őszinte tudománytiszteletének: „a nálunk is jól ismert nagy hollandi kultúrtörténész” műveként mutatja be a könyvet, Kerényi Károly „a mi kiváló vallástörténészünk”-ként szerepel, és Burckhardt is „nagy”. De nem csak a „játékos” avagy a „lényeglátó” tudomány (lényegében a szellemtörténet) teljesítményeinek adózik tisztelettel, ugyanúgy fejtegeti az „adatoló” (a pozitivistá, akadémikus) tudomány előtt is – ráadásul mindig hangsúlyozta, hogy a nagy szellemtörténészek is rendelkeznek az akadémikus tudósok erényeivel, „nagy tudósok a szó iskolás értelmében is”, „komoly filológiai felkészültséggel, félelmetes adatismerettel”. Szerb kicsit iskolásan úgy képzelte a tudományos haladást, hogy a gondolatainak újszerűségéért, különös szépségéért értékelendő lényeglátó tudomány képviselőinek előremutató sejtéseit, kinyilatkoztatásszerű felismeréseit később hangyaszorgalommal bebizonyítják, igazolják az adatoló tudósok – ami azért is különös, mert Szerb szerint az ilyen meglátások státusa eredendően más, igazságuk éppen nem abban áll, hogy igazolhatóak-e. Például recenziójában kijelenti: „A nagy Burckhardt a görög kultúra jellemző vonásának tartotta az »agonális«, versenyző jelleget – azóta tudjuk, hogy minden ősi kultúra agonális természetű.”¹²

¹² Később *A királyné nyakláncában* hasonló megjegyzések sora tanúskodik Szerb sajátos tudományfelfogásáról. Például: „Boehmerék vállalkozása igazolja azt, hogy az Ancien Régime egy nagy gazdasági fellendülés tanúja volt. Ezt is Tocqueville állította elsőknek, de adatszerű, tudományos módszerrel csak a XX. század elején bizonyították be nem-francia tudósok, egymástól függetlenül az orosz Ardashv és a német Adalbert Wahl.” (SZERB Antal, *A királyné nyaklánc* [Budapest: Magvető Kiadó,

Miután szinte szó szerint idézte a *Homo ludens* bevezetőjének első bekezdését, így folytatja: „[Huizinga] tétele első pillanatra talán meglepő, sőt »játékos« – de a vastag kötetben felhalmozott példák és fejtegetések elgondolkodásra bírják az olvasót.” Bármilyen frappáns megfogalmazás, mégsem egyszerű *bon mot*-ról van szó. Aligha ironikusan kell értenünk a kijelentését, mármint annak jelzéseként, hogy a játékoság tudománya fából vaskarika lenne, noha a *Homo ludens* éppenséggel alkalmat adhatott volna kritikára: jóllehet Huizinga tézise szerint a játék a tudománynak is meghatározó eleme, könyve ezt nem demonstrálja önmagán... Később viszont azt írja Szerb: „Hasonló meglepő példákkal és meglepő ügyességgel bizonyítja, hogy a költészet, a művészet, a zene, a filozófia és a tudomány, sőt még bizonyos fokig a gazdasági élet is az ember ősi játékos magatartásából keletkezett.” Itt már előkerül a „bizonyítja” szó (vö. „elgondolkodásra bírják”), és ugyanilyen fontos, hogy renegeteg van a példákból. Ezeknek elvileg nem kellene érdekeseeknek, értsd „játékosnak” lenniük ahhoz, hogy Szerb felfogása szerint bizonyító erővel bírjanak, mégis, szerinte még a játékos tétel bizonyítása is játékos.

Beck félig-meddig komolyan azért a jellegzetességükért dicsérte Szerb könyvismertetéseit, hogy úgyszólván szükségtelenné teszik a tárgyalt művek elolvasását: „írás-módja eleganciájának és ökonomikusságának köszönhetően még a legrövidebbek is a teljesség illúzióját adják. Úgy érezzük, mindent elmond, amit tudunk érdemes”.¹³ Ami nyilván túlzás, és ha csak Szerb bemutatásában ismerjük a műveket, azt sem tudjuk pontosan, hogy mi az, amit Szerb tesz hozzá az élményhez, ráadásul az eredeti ismerete nélkül néha félre is érthető a fogalmazása – mert szemben azzal, amit Beck állított, Szerb egyáltalán nem fogalmaz mindig kristálytisztán. A *Homo ludens*-recenzió is megfigyelhető, hogy Szerb tulajdonképpen korrekt bemutatásában meglehetősen sajátos minta szerint rendeződnek el az olvasottak.

Huizinga általános elméleti fejtegetéseket követően bocsátkozik bele a különféle kulturális megnyilvánulások elemzésébe, és csak az utolsó előtti fejezetet szenteli a játékelem egyes korszakokban játszott szerepének, zárásként kitekintve a saját korára is. Szerbnél markánsabb a korok szerinti tagolás: a recenzió terjedelméhez képest sokat foglalkozik az emberiség gyerekkorát reprezentáló ősi korokkal és a természeti népekkel, illetve a gyermeki léttel, saját szakállára külön középkori példát is hoz, és ő is a korszakok szerinti áttekintéssel és a jelennel foglalkozó fejezet összefoglalásával zárja munkáját. Feltűnő az is, hogy recenziója központi részében Szerb végig az agónt használja vezérfonalként. Ez még akkor is igaz, ha a különböző kulturális

1965], 16.) Ezt később tovább is fűzi: „Tocqueville is sejtette, de a tények kétségbevonhatatlan tömegével csak a német Wahl bizonyította be, hogy [...]” (Uo., 342.) Vagy: „De mindez eléggé elvont. Hogy miben állt Rohan nagyúrvolta, szemléltesse inkább néhány életrajzi és számszerű adat.” (Uo.) Hosszsan sorolhatnánk a példákat. Ebben az utolsó regényében gyakran rettentő iskolás, a könyv egyes oldalain szinte mintha a rossz tanuló felelne; például egyetlen „magyarázatot” sem akar kifejezteni, vagy ötöt felsorol, ráadásul a végén az egyiket kinevezi a „legfőbb”-nek.

¹³ BECK, „Szűrt fény...”, 110.

formákról és a különböző korszakokról szóló bekezdésben szinte észrevétlenül a „játékos” szó lép az agón szó helyébe (korábban az udvari étellel kapcsolatban már együtt használta a „becsvágy” és a „társasjáték” szót). Recenzióját a sporttal kapcsolatos megjegyzéssel zárja, amellyel ismét behozza a verseny elemét. Legalább ilyen érdekes, hogy miről hallgat; feltűnő, hogy a háborút teljesen mellőzi. *A háború és játék* című fejezet összefoglalásaként a harcról nem, csak az udvari életről ír. Szintén kihagyja a háborút a felsorolásból, amikor azt fejtegeti, hogy Huizinga bemutatja, a kultúra minden területe – költészet, zene, jog, stb. – a játékban született. Ahogyan lényegében elhagyja a jelenkori kitekintést is, amelyben Huizinga félelmetes tendenciákat vázol fel.

A leghangsúlyosabb talán mégis az ünnep, illetve az ünnep eltűnésének és ezzel párhuzamosan az élet elszürkülésének motívuma. Ez Szerb világnézetének sarokköve volt, számos művében megfogalmazta, hogy „[a]z élet szürkésege [...] az ipari civilizációnak és a pénz egyre növekvő egyeduralmának a következménye”.¹⁴ Keserűen nyugtázta, hogy a munka uralta életben többé nincs helye az ünnepnek, legfeljebb munkaszünetek szakítják meg a mindennapokat. A *Homo ludens*ről írt recenzióban is fontossá válik ez a motívum (fontosabbá, mint Huizingánál). Az udvari életet így jellemezte Szerb: „Az egész lovagi társadalom, lovagi élet, lovagi becsület grandiózus társasjáték, kiemelkedés az anyagias szürkéségből a Kerényi módjára értelmezett ünnepség szférájába.” (Vigyázat, gazdasági felhangja ellenére az „anyagias” Szerbre igencsak jellemző módon inkább arra utal, hogy az udvari kultúra kiszabadulást jelentett a mindennapiság és a múltó idő fenyegetése alól!) A játékelemnek a különböző korokban betöltött szerepe kapcsán megjegyezte: „Csak egy »komoly« század volt, a XIX. század. Ez tette általánossá az élet »komoly felfogását«: a hasznossági elvet és annak szörnyű gazdasági és társadalmi következményeit.” A legvégén pedig a modern sportról azt írta, hogy az teljesen elvesztette szakrális jellegét, már semmilyen vonatkozásban sem áll az ünneppel.¹⁵

Szerb azt írja, hogy „még a gazdasági élet is bizonyos fokig az ember ősi játékos magatartásából keletkezett”, amivel azt állítja, hogy az összes kultúrterület közül mai formájában a gazdaság emlékeztet legkevésbé játékos eredetére, valamivel később pedig „a hasznossági elvet és annak szörnyű gazdasági és társadalmi következményeit” emlegeti. Feltűnő azonban, hogy ennek ellenére, ráadásul a maga korában szokatlanul a potlecs és a vele rokon jelenségek példáját az ezzel foglalkozó két bekezdésben mégsem a felhalmozó és számító, az embert racionális üzlet- és életvezetésre szorító, alapjában embertelen kapitalista rendszer ellenképeként mutatja fel. Mintha inkább ezeket a szertartásos cselekedeteket is emberi komédiának látta volna, amelyet a csalás és önbecsapás mozgat. Vagy mégis olyan gazdasági jellegű

¹⁴ *A romantikát idézi HAVASRÉTI József, Szerb Antal* (Budapest: Magvető Kiadó, 2013), 186.

¹⁵ Mégsem mindent az ünnep motívuma köré csoportosít Szerb. Pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy recenziójában nagy teret szentel a gazdasági mozzanatnak – az ünnep rovására, és az ünnepnek – a háború rovására.

vagy gazdasági vonatkozással is bíró jelenségeknek gondolta volna el a vagyont minden mérték felett tékozló ajándékozás formáit, melyek révén – bármilyen abszurdnak és bizarrnak tűnnek is „a mából” – még az emberi természet legbensőbb rétegei nyilatkoznak meg, az ember legsajátabb igényei elégűlnek ki, és amelyek az emberi együttélés kereteiből nőnek – azaz inkább nőttek – ki, természetesen (mint Huizinga is)? Bemutatását olvasva aligha dönthető el.

Huizinga a következőképpen írja le a potlecsét (annak egy formáját):

A kultúrélet agonális alapját az archaikus közösségekben mi sem bizonyítja jobban, mint a Brit Columbia-beli indiántörzsek szokása, amelyet „potlecs” néven ismerünk. Tipikus formájában, amelyet különösen a kwakiutl törzsről készült beszámolókból ismerünk, a potlecs nagy ünnep, amikor is a két csoport közül az egyik nagy pompafitogtatással és mindenféle szertartásos aktusok közepette ajándékokat ad a másiknak, kizárólag azzal a céllal, hogy a másik fölötti fölényét bebizonyítsa. Az egyetlen, igaz, kötelező ellenszolgáltatás abban áll, hogy a másik csoport köteles az ünnepélyt bizonyos időn belül viszonzni, és akkor lehetőleg túltenni az ajándékozókön. Ahol szokásban van, ez a fajta ajándékozó-ünnep uralja az egész törzs közösségi életét: kultuszuk, jogi szokásaik sora, művészetük, születés és házasság, az ifjak felavatása, halál és tetoválás vagy egy síremlék felállítása, megannyi alkalom egy potlecs megtartására.¹⁶

Szerb ismertetésében ez szerepel:

Vannak indián törzsek, amelyeknél az ú. n. *Potlatch* szertartása dívik: az egyik törzs időnkint meglátogatja a másikat, s a vendéglátó törzs kötelességének tartja, hogy minden értéktárgyat, esetleg feleségeit és gyermekeit is odaajándékozza a vendégeknek. De egy idő múlva a vendéglátó törzs visszaadja a látogatást és most a volt vendégeken van a sor: nemcsak viszonzniuk kell a vendégszeretetet, hanem a törzs becsülete azon fordul meg, vajjon felül tudja-e múlni volt vendéglátóit bőkezűségben, pazar ajándékokban.

Huizinga a potlecs kapcsán a javak fantasztikus körforgását emeli ki – amiről Szerb egyáltalán nem ír; az ő bemutatásában teljesen elhalványul, hogy a potlecs: ünnep, vagy legalábbis mindig ünnep kísérté a potlecsét (csak az elején beszél „szertartásról”). A másik fontos mozzanat az ajándékozás, az osztogatás, ami az adományozó fölényének bizonyítására vagy demonstrálására és a megajándékozott alávetésére irányul – ez Szerbnél lényegében elsikkad, ami azért is különös, mivel következő példája a becsvágy kiélésének másik szélsőséges megnyilvánulása, a pusztítási verseny. A har-

¹⁶ Johan HUIZINGA, *Homo ludens: Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására*, ford. MÁTHÉ Klára ([Budapest:] Athenaeum Kiadó, 1944), 105–106.

madik, ezzel összefüggő elem a viszonzás, a többlet adás vagy visszaadás – ez Szerbnél is nagyon fontos.

Kérdés, vajon Szerb miért fordított a sorrenden – ettől ugyanis az egész más színezetet nyer, a *kapás* válik hangsúlyossá az *adással* szemben, vagy legalábbis hangsúlyosabbá, mint az eredeti szertartásban és Huizinga leírásában. Véletlen volna? Vagy *ösztönösen* szceníroz úgy, hogy meglepje az olvasót (mintha bizony a potlecs – ahogyan Huizinga Maussra, Malinowskira stb. támaszkodva bemutatja – önmagában nem lenne éppen elég szokatlan és idegen)? Modern szavakat használ, és az illem, illendőség szférájához közelíti a jelenséget, szakrális ünnep helyett modern ünnepi alkalmaként tárja az olvasók elé az eseményt. „Vendégek”-ről, „látogatás”-ról, „vendéglátás”-ról, „vendéglátó”-ról beszél. Úgy kezdi, mintha az egyik törzs meghívatná magát vagy hívatlanul betoppanna a másikhoz, visszaélné a helyzetével: manapság az a szokás, hogy a vendég előre bejelentkezik, és ő hozza az ajándékot. Az olvasó jól mulat a színjátékon, és úgy érezheti, hogy a váratlanul beállító törzs van fölényben azzal szemben, aki mindenét – feleségeit és gyermekeit is, nem csak a vagyontárgyait – felkínálja, odaadja.

Mintha arra építene Szerb, hogy európaiként abszolút, igazságosság szerinti vendégszeretet várnánk a romlatlan természeti népektől, nem törvény szerinti, amikor tehát a vendéglátó maga szabja meg nagylelkűségének határait és mikéntjét. Bizonyos fokig az válik nevetség forrásává, hogy a potlecs ugyanúgy formalizált és egyezményes, mint a modern európai gazdasági kapcsolatok, ha nem egyezményesebb.¹⁷

¹⁷ Érdemes Szerb másik Huizingától vett „meglepő” példáját is alaposabban szemügyre venni. Huizinga egy MAUNIER által közölt újságcikk szövegére hivatkozott (René Maunier, „Recherches sur les échanges rituels en Afrique du Nord”, *L'Année sociologique*, Új folyam 2 [1924–1925], 81). Szerb kicsit leegyszerűsítette, zanzásította a híradást. Abban ugyanis a „dicsekvési verseny”-ről azt olvashatjuk, hogy amikor két férfinak vitája van egymással, a törzsfők egy kijelölt napon összehívják a többieket. Az nyer, aki többlet tud elpusztítani egy meghatározott dologból. Ibrahim megölte tíz bárányát, Mohamed csak hetet tudott. Mohamed ekkor azt javasolta, hogy bankjegyek elégetésével folytassák a küzdelmet. A javaslatot elfogadták a jelenlevők. Csakhogy Mohamed ebben is alulmaradt, Ibrahim többlet égetett el. Ekkor Mohamed rögtönzött árverésre bocsátotta a hat szamarát, amelyek vevőre találtak a tömegben. Mohamed boldog volt, mert a vételárral fölényben tudhatta magát, hazasietett, hogy elhozza a szamarakat, és tudatta feleségével a jó hírt. Az azonban nem osztozott a lelkesedésében, ellenezte a dolgot. Mivel Mohamed becsülete forgott kockán és sürgetett az idő, Mohamed leszúrta az asszonyt.

Ebből a jól felépített, érzékletes leírásból világosabb, mint Huizinga összefoglalásából, hogy Mohamed minden lehetőséget megragadott, hogy ne valljon szégyent a pusztítási versenyben, új és új lehetőséget kért és kapott. Szerbnél, tőle elég szokatlanul, még tovább csökken a jelenet drámaisága, mivel azt írja, a vesztesben lévő fél „eladta hat szamarát”, miközben valójában „a hat szamarát adta el”, vagyis mindet. Szerb leírásából az sem egészen egyértelmű, amit az eredeti újságcikre alapozva Huizinga kiemelt, hogy tudniillik az ilyen pusztítási verseny egy plénum előtt zajlik: ezt jelenti, hogy Mohamedet „sürgette az idő”. Huizinga hangsúlyozza, hogy többről van szó, mint egyszerű érzelmekitörésről, formalizált, szabályozott ritussal állunk szemben. Nem véletlen, hogy ezt megelőzően és utána is a szerencsejátékokról ír: valahogy úgy kell elképzelnünk a pusztítási versenyt, mint amikor

Elképzelhető volna, hogy mégsem, vagy mégsem csak az izgalmat és egzotikumot kereső, nem túl szofisztikáltként képzelt olvasó, illetve az épeszűnek beállított átlagember kedvében szeretett volna járni ezzel a példával Szerb, aki sokszor vette fel az előzékeny szellemi kalauz kissé álságos pózát – álságos, hiszen az épeszű olvasót valahogy sohasem sikerült rokonszenvesnek megrajzolnia. Tudniillik leírásában a potlecs nagyon emlékeztet egy azzal rokon jelenségre, a kulára, annak is a tengeri kulának, uvalakunak nevezett fajtájára: amikor is az egyik törzs csónakba száll, és elmegy egy másik szigetre, mégpedig üres kézzel, vagyis bevezető és voltaképpen ajándék nélkül, ahonnan aztán ajándékokkal távozik.¹⁸ Tudtommal nincs adat arra, hogy Szerb ismerte volna Malinowskinak a kuláról írt tanulmányait, egy másik műve viszont biztosan megfordult a kezében, *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*,¹⁹ igaz, ebben Malinowski az uvalakuval külön nem foglalkozik, mindössze egyik jegyzetében utal vissza ezt tárgyaló korábbi munkáira. Huizinga *Homo ludens*-ből is hiányzik a tengeri kula lefolyásának konkrét bemutatása.

Ráadásul Szerb leírása fontos pontokon eltér a Huizingáétól, de lényegét tekintve a tengeri uvalakura sem igazán érvényes, amit mond, legfeljebb annak *formáját* idézi meg. A tengeri uvalaku során ugyanis egyrészt egyszerűen csak viszonzni kellett az ajándékot, vagyis olyasmit illet cserébe felajánlani, amit mindkét fél egyenértékűnek érzett a korábban kapottal, illetve adottal. A legvágyottabb tárgy pedig egy modern európai szemében jószerivel semmiféle értékkel, még esztétikaival sem bírt, nem is vagyontárgy volt, egyedül a hagyomány ruházta fel beccsel és tekintéllyel. Malinowski úgy próbálta elmagyarázni a jelenséget, mintha valami kivételesen értékes gyémánt vándorolna kézről-kézre az idők során, és az embereket az töltené

a szerencsejátékosok a játék hatalmába kerülnek. Aminek a tétje ezúttal a fölénybe kerülés, illetve a becsület megőrzése (elvileg úgy is értelmezhetnék a cikkben foglaltakat, hogy Mohamed nem akart adós maradni a lábon eladott hat számár árával, és ezért szúrta le a feleségét, de inkább arról lehet szó, hogy gyorsan vissza kell mennie a verseny helyére, és az ott kézhez kapott bankók elégetésével bevégeznie-beteljesítenie a potlecsot).

Feltűnő az is, hogy Szerb kicsit homályosan fogalmaz a végén. „Az agonális hajlam, az ember vágya, hogy felülkerekedjen ellenfelén a küzdelemben, ennyivel erősebb minden »gazdasági szükségszerűsége«”. Az olvasó elgondolkozik, mire vonatkozik az „ennyivel”? A csúcspont, a feleség megölése ugyanis csak áttételesen kapcsolódik a versengéshez. (Ellentétben egyébként a potlecs korábban általa bemutatott formájával, amikor is az emberek még a saját feleségüket is felajánlották, hogy a becsületük ne szenvedjen csorbát. Ha Szerb esetleg nem is akarta kapcsolatba hozni a kettőt, a pusztítási versenyt csak az ő leírásából ismerő olvasó könnyen megteheti...) A történet igazából azt példázta, hogy a felülkerekedés vágya, a becsvágy erősebb minden gazdasági szükségszerűségénél, és ha elhatalmasodik valakin, akkor nincs, ami feltartóztathatná.

Érdekes egyébként, hogy sem Huizinga, sem nyomában Szerb nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy *pénzt* égetnek.

¹⁸ Bronislaw MALINOWSKI, *Baloma: Válogatott írások*, szerk. BODROGI Tibor, ford. BÓNIS György és ECSEDY Csaba (Budapest: Gondolat Kiadó, 1972). Különösen *A Kula Dobu: A csere* című fejezet.

¹⁹ Erről lásd HAVASRÉTI, *Szerb Antal*, 263.

el büszkeséggel, hogy azt, ha csak rövid időre is, a birtokukban tudhatták, s ezzel mintegy beírták a nevüket a történetébe.

A kulában nem annyira az adományozó személy fölényének kinyilvánításáról van szó, inkább a visszajáról értelmezhető a jelenség: nincs annál megvetendőbb, mint ha valaki szűkmarkú vagy megsérti a vendégbarátság szentségét. Bár szinte kötelező, hogy a megajándékozottak méltatlankodjanak a felajánlás elégtelen volta miatt, az ilyesmi csak a játék része, szertartásosan hozzátartozik a cseréhez; ugyanakkor az ajándékuul szánt tárgytól való megválás természetes kísérője a húzódozás, ami azt is kifejezni hivatott, hogy mennyire értékes ajándékozója számára a tárgy. Vagyis az uvalakunak része a fitymálási verseny is. Csak sajnálni lehet, hogy Szerb nem tudott, nem olvasott róla... Mindazonáltal a méltatlankodást hosszan kimutatni tilos, inkább büszkélkedni illik a kapott, illetve megszerzett ajándékokkal – amivel ráadásul az ajándék adományozójának is jó hírét keltik.

Hajlok rá, Szerb számára a megértő vagy értelmező ismertetésnél talán még fontosabb is volt, hogy folytonos fokozással csúcsra juttassa, csúcsra járassa a leírását, vagyis hogy egyrészt szórakoztató legyen, másrészt dramatizált formában átélhetővé is tegye a bemutatott bizarr történéseket. A potlecs folytonos egymásra licitálásra épül, a hasonló mintát követő pusztítási verseny pedig a potlecs non plus ultrája (hiszen itt nemcsak gazdát cserélnek, hanem meg is semmisülnek a javak, a végső tromf, a szimbolikus javakra váltás eszköze pedig már eleve a *pénzégetés*), Szerbnél azonban a fokozás már korábban, a felvezetésben elkezdődik, emlékeztetőül újra idézem: „A nagy Burckhardt a görög kultúra jellemző vonásának tartotta az »agonális«, versenyző jelleget – azóta tudjuk, hogy *minden* kultúra agonális természetű. *Nemcsak* a vallási táncok és erőpróbák, hanem sokszor a primitív törzs *egész* társadalmi és gazdasági élete is.” (kiemelés tőlem – B.T.)

Szerb előszeretettel fordult Huizingához olyan esetekért, amelyek a potlecshez hasonlóan érdekesek. *A világirodalom történetének* középkori részéhez és kis színeiseihez is *A középkor alkonyából* vette a példákat. Az etikett jellegzetességei-furcsaságai, a viselkedésformák és a formaságok foglalkoztatták, viszont semmi sem mutat arra, hogy a potlecsre emlékeztető „gazdasági” példák különösebben felkeltették volna a figyelmét. Pedig ezek nemcsak mókások, de még szépek is... Például ahol Huizinga a potlecsre megelőző, a szövetségesek erőforrásait begyűjtő aktust idézi:

Az ifjú Merész Károly, akkoriban még Charolais grófja, Sluysból Gorkumba érkezvén arról értesül, hogy atyja, a fejedelem minden javadalmazásától és javadalmától megfosztotta. Chastellain leírja, hogy a gróf egész udvartartását, a legkisebb kuktaíg maga elé hivatja, megindító beszédben számol be nekik az őt ért csapásról, ugyanakkor hitet tesz amellett, hogy tiszteli félrevezetett atyját, és szíven viseli az övéi sorsát, akiket mind igen nagyon szeret. A tehetősebbeket biztatja, hogy vele együtt várják be sorsának jobbra fordulását; a szegényeket felhatalmazza arra, hogy elhagyják, s ha netán hírét vennék, hogy a gróf sorsa jóra fordult, „akkor jertek vissza, mert helyetek betöltetlenül vár reátok, barát-

sággal fogadlak mindannyiótokat, s megjutalmazlak a türelemért, amelyet értem vállaltatok” – „Erre mindnyájan egyszerre kezdtek beszélni, és nagy könnyhullatás közepette mindenki egyként azt kiáltozta: Urunk, mi mind, mi mind együtt élünk és halunk veled!” Károly mély megrendültséggel fogadja ezt a hűségnyilatkozatot: „Akkor hát éljetez és szenvedjetez, és én inkább vállalom minden szenvedést, semhogy nélkülözsetek.” Most egymás után előlépnek a nemes urak, és felkínálják neki, amijük csak van, „ezt mondva az egyik: nekem van ezrem, a másik: nekem tízezem, egy harmadik: nekem ennyi, nekem meg amannyi, amit ím, felajánlok az én uramnak, és kivárom sorsának jobbra fordulását”.²⁰

Szerb kései munkáiban viszont már találkozni a potlecsre emlékeztető mozzanatokkal. Ezúttal csak két példát idéznék kicsit bővebben.²¹

Kolumbusz útinaplójának fordítását (1941) kísérő előszavát továbbgondoló *Az első bennszülöttek* című esszéjében Szerb úgy írja le a hódítók és az őslakosok találkozását, mintha az egyik fél potlecsre játszana, a másik meg köszönné szépen:

A fehérek üveggyöngyökön kívül csengőket is adnak, a bennszülöttek ezeket fülükre aggatják és igen boldogok. Cserébe oda adnak mindent, amijük csak van: gyapot-gombolyagokat, ennivalót, fakérget és aranyat, válogatás és megfontolás nélkül. Columbus jelbeszéddel értésükre adja, hogy a fakéreg is nagyon kedves, de ő valahogy jobban szereti az aranyat. A bennszülöttek mosolyogva veszik tudomásul ízlését.

A bennszülöttek oly gavalléros lelkek, mint hazájuk, a tropikus természet, amely sosem fukarkodik adományaival. Mikor Columbus egyik hajója zátonyra kerül, a kacika, a törzsfőnök zokogva siet hozzá, rendelkezésére bocsátja egész népét, hogy segítsenek kirakodni, maga is munkához lát saját

²⁰ Johan HUIZINGA, *Őszi középkor*, ford. BALOGH Tamás (Budapest: Helikon Kiadó, 2023), 18–19.

²¹ Még két jellegzetes példa Szerb-művekből, minden kommentár nélkül.

Két cigaretta közt: „Barátom nem törődik a gyakorlati étellel. Pénzkereső mesterségét elhanyagolja, mert jobban szeret olvasni, sétálni, komoly dolgokról beszélgetni. Ennek következtében soha sincs pénze, de nem bánja; és ha történetesen mégis pénzre tesz szert, képeket, hamutartókat, vagy horgászfelszerelést vesz rajta; és ha még több pénze akad, kölcsönadja. Nagyon gyakran szerelmes, de ábrándos, ártalmatlan módon; az illető hölgy olykor észre sem veszi. Azelőtt úgy hívták volna: idealista – ma azt mondják, infantilis jellem.” (Szerb Antal, *A kétarcú hallgatás: Válogatott írások* [Budapest: Magvető Kiadó, 2002], 264–274.)

A herceg: „Nincs kétség a felől, hogy Imperia nagyigényű lélek volt és a herceg nem is fukarkodott szerelmének tanúságtételeivel; szíve hölgyét ékszerekkel, földbirtokokkal, maga-költötte szonettekkel és a hölgyről készített festményekkel halmozta el; mikor pedig már nem tudta tovább fokozni hódolatának kifejezéseit, megölette a férjet, hogy ezzel is bizonyítsa, mind a hölgy, mind a világ előtt, szenvedélyének leküzdhetetlen és gátat nem ismerő hatalmát. Úgy látszik, a szép Imperia elismeréssel fogadta a szerelemnek e szélsőséges megnyilatkozását, mert nemsokára végleg a herceg palotájába költözött és a hercegnek mindvégig hűséges társa maradt.” (SZERB Antal, *Szerelem a palackban* [Budapest: Magvető Kiadó, 1963], 336.)

felséges kezével, rokonai pedig mindegyre sírva borulnak Columbus nyakába és kérik, fogadja el vagyonukat kárpótlás gyanánt veszteségéért. Csak egy dologgal nem tud Columbus kibékülni: hogy ezek a tisztességes bennszülöttek, ezek az *urak*, ahogy időnkint nevezi őket, nem hordanak ruhát. A hölgyeken még van valami, de az is minimálisnak mondható. Még a királyon sincs semmi és csodálatosképpen mégis rendkívül komolyan és méltóságteljesen viselkedik. Idővel találkozik egy királlyal, akin ugyan szintén nincs ruha, de kezén kesztyűt hord: ez már Columbus ajándéka, kezdetét veszi a civilizáció.²²

Végül a fehérek elveszik a munkaerejüket, a földjüket, majd az életüket is, kiirtják őket, maradékukat rezervátumokba szorítják vissza. Széttzilálják a társadalmukat, elveszik a méltóságukat; ők „vad”-ítják el őket.²³

A királyné nyaklánc (1943) központi történése már akár egyetlen hatalmas potlecsként is felfogható, annyiban biztosan, hogy itt is két, kétféle *becsvágy* találkozik – a csúcscsész Boehmeré és Jeanne-é, a királyné közelségét kereső kalandornőé, és ennek a következménye lesz – Szerb kedves szavával – az explodáció. Boehmer kereskedelmi céllal a világ legnagyobb ékszerét készíti el, olyat, amely nem szebb, hanem drágább a többinél, „a rekord álma” hevíti.²⁴ Szerb, bár végül ennél azért jóval árnyaltabb képet vázol fel, eredendően úgy fogta fel az esetet, mintha Boehmer célja a (holt) vagyon megszerzése lett volna; egyszerűen arra vágyott, hogy több legyen neki, mint másnak, mint bárki másnak (érdekes módon Szerb elsiklik afelett, hogy az ékszerész a nagy nehezen megszerzett *törlesztőrészekből* (milyen jellemző ez is!) nemesi címet is vásárol magának, vagyis a vagyon egy részét szimbolikus hatalomra váltja). A bonyodalmat az okozza, hogy egy ilyen rettentően nagy és drága dolgot nem nagyon lehet *beváltani*. Szerb többször is „elátkozott kincs”-hez hasonlítja a nyakéket,²⁵ amely hosszan hányódik, végül – véletlen egybeesések folytán, mégis sorsszerűen, egy kimerevített pillanat erejéig – megtalálja a neki rendelt gazdáját, az uralkodói ábrándokat dédelgető kalandornőt. Aki megvásárolhatta volna a nyakéket, az vagy nem akarta (a királyné), vagy nem tudta megvenni (Rohan); a lánc azé lesz, aki nem a „szépet” (amilyen ékszereket a királyné szeret), de nem is a „nagyot” látja benne (mint Boehmer), hanem a „sokat” („Jeanne előtt ott csillogott ezernyi gyémántfényével a csoda, a Valois-csoda”); ellopja, s az eleve kicsit barbár kincset vandál módon darabokra tördeli, az érte kapott vagyont pedig eltékozza, nem tud mit kezdeni a presztízstárggyal, de a hirtelen támadt gazdagsággal sem. Csak pusztulás jár a nyakék nyomában.

²² SZERB, *A kétarcú hallgatás*, 233–235.

²³ Abban talán téved Szerb, hogy a kesztyű presztízstárgy lett volna, inkább a fehérbőrűség jeleként értelmezhetők a bennszülöttek, akik nem értették, hogy lehet világos az ismeretlenségből felbukkanó vendégek bőrszíne.

²⁴ SZERB, *A királyné nyaklánc*, 14.

²⁵ Lásd például uo., 12, 24.

Önmagunk kifosztása valamiféle becsvágytól vagy hübrisztől fűtve az egyik, az ebből szerzett vagyon szükségszerű elporladása és porlasztó hatása a másik oldalon. Nem lehetetlen, hogy sok egyéb, akár jóval régebbi és nyilvánvalóbb indítatással együtt a minden bizonnyal kicsit sietve olvasott *Homo ludens*nek is volt némi szerepe abban, hogy Szerb gondolkodásban megjelent és fontosságra tett szert ez a képzet.